A represión franquista en Galicia

Actas dos traballos presentados ao

Congreso da Memoria

Narón,
4 a 7 de decembro de 2003

A represión franquista en Galicia
Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria
Narón, 4 a 7 de decembro de 2003

1ª edición: maio 2005

Deseño e maquetación: Edicións Embora
Ilustración da portada: Alberto Toval

Depósito Legal:

Entre brandas e inverneiras: refuxiados e guerra civil na fronteira entre Ourense e Portugal

Ángel Rodríguez Gallardo
IES Pazo de Mercé

Contexto xeográfico

O noso interés céntrase no movemento de refuxiados españois nunha zona depauperada e illada configurada polas serras portuguesas fronteirizas de Laboreiro, Peneda e Soajo, que pertenecen aos concellos de Melgaço e Arcos de Valdevez, e que rodean a vila de Castro Laboreiro. O hábitat rural desta *freguesía*, sumamente disperso, con numerosas pequenas aldeas, algunhas delas establecidas nas vertentes altas das serras e outras nos vales, permitiu o desenvolvemento dun sistema económico agro-pastoril arraizado ao longo dos séculos, sustentado no pastoreo das *vezeiras* de ovellas, cabras e vacas. Durante o inverno, o gando, tras enviarse ós prados das aldeas, regresaba todos os días ás cortes; na primavera e no verán, permanecían na serra, obrigando ós vezeiros a subir e baixar os montes para asegurar o pastoreo e a defensa dos animais contra os lobos. Estes movementos de gando articularán as formas de poboamento e ocupación do chan, determinando a configuración das *inverneiras* e *brandas* nas freguesías de Castro Laboreiro, Gavieira e Soajo[1].

Na freguesía de Castro Laboreiro existen 44 poboacións, entre *inverneiras, brandas* e *lugares fixos*. As *brandas*[2] sitúanse nas altas planicies do norte, entre 1100 e 1150 metros de altitude: son serras altas de monte baixo onde se cultiva o centeo e a pataca en leiras con valados de pedras soltas. Ao longo do curso medio dos ríos atópanse os *lugares fixos*[3], con abundancia de pastos, entre os 950 e os 1050 metros. Máis abaixo, nos vales, en zonas moi irregulares, entre 700 e 800 metros, están as *inverneiras*[4], pequenos terreos con plantacións de leguminosas e millo, abundantes en pastos, carballos e álamos.

Aínda hoxe existen brandas e inverneiras e as migracións entre ambos poboados séguense producindo. Ata hai pouco estes movementos envolvían a todas as familias e a totalidade dos seus membros, pero na actualidade as *inverneiras* progresivamente veñen perdendo a súa importancia en favor das *brandas* como

lugares de permanencia máis duradeira. Estes desprazamentos de poboación foron aproveitados polos fuxidos da guerra civil para librarense da presión policial.

A guerra civil e Portugal

Como resposta inmediata á sublevación dos militares asentados en territorio galego en apoio do xeneral Franco o 20 de xullo de 1936, moitos galegos decidiron fuxir a Portugal, pero coa vista posta en regresar ós seus lugares de orixe, pois consideraban que a situación era puramente transitoria. Entre eles, eran maioritarios os militantes antifascistas que escapaban da onda represiva que Tuñón de Lara denominara *fascismo agrario*; outros, sen embargo, desertaron directamente do recrutamento militar obrigatorio que os empurraba a un enfrentamento bélico que rexeitaban. As comarcas portuguesas limítrofes con Ourense acolleron a boa parte destes refuxiados galegos, e, de feito, de Ourense desertaría un número significativo de soldados do frente franquista[5]. A meirande parte destes fuxidos son homes aillados, que, aínda que trataron de facer vida normal, víronse a maioría na obriga de manterse na clandestinidade ante a presión das forzas represivas, representadas polas forzas policiais, a Falanxe e o baixo clero. Ó non producirse unha saída racional e pacífica, o número de fuxidos foi cuantitativamente moi alto.

Emilio Grandío (2002: 1000-1002) establece catro vías de fuxida para os cidadáns galegos progresistas:

- Agacharse nos seus domicilios ou noutros espacios, desprazándose de casa en casa ata conseguir unha saída segura.
- Esconderse no monte.
- Integrarse na Falanxe ou no exército, nalgúns casos reconvertíndose en perseguidores ou delatores.
- Fuxir por vía terrestre cara a Asturias-Lugo ou Portugal, ou por vía marítima a Portugal ou Francia.

Moitos galegos, especialmente do sur, encontraron en Portugal a salvación ao terror desatado en Galicia, pero tamén un paso intermedio para marchar ó exilio –tras pasar por Porto ou Lisboa– cara ós países latinoamericanos. A situación no país veciño, sen embargo, non era fácil para os que fuxían da violencia franquista, xa que, dado o agrado co que o réxime político salazarista contemplou o derrumbamento da República española, aqueles víronse sometidos a presión da policía portuguesa que empezou axiña a entregar os refuxiados españois ás autoridades franquistas. Por iso,

Portugal funcionou na práctica como o mellor aliado dos sublevados, mesmo entre xullo e decembro de 1936, malia que a indefinición do conflicto non permitía aventurar vaticinios respecto do seu futuro[6]. En realidade, Salazar e a dereita radical que integraba o grupo de apoio á dictadura fomentaron un clima de histeria antivermella que agravou a represión interna contra a oposición, e contra o PCP en particular, reflectida no aumento do número de encarceramentos por motivos políticos no periodo da guerra civil española[7].

Á crispación xeral do Estado Novo portugués que acompaña ó inicio da guerra civil española, únese a lamentable situación económica que vive a poboación no norte de Portugal e o efecto sociopolítico que provocara o triunfo nas eleccións españolas de febreiro de 1936 da Fronte Popular. Así, gobernador civil de Viana do Castelo, en oficio urxente, diríxese ó comandante da Policia de Segurança Publica desa cidade para que realice as investigacións pertinentes sobre os rumores que corren sobre algúns socios do Viana Taurino-Club que "permitiram entregar-se a ruidosas manifestações de carácter politico a proposito das recentes eleições espanholas, por ventura com desagrado se não com reprovação doutros dignos socios que frequentam a mesma agremiação estrictamente dentro dos fins para que foi creada"[8]. Un par de meses despois, o gobernador do mesmo distrito envía un oficio ó Ministro do Interior con información sobre a revolta de "alguns millares de pessoas" ocurrida en certos pobos de algunhas freguesías de Valença do Minho[9], contra a fiscalización que ía exercer un axente da Comissão de Viticultura do Ministerio da Agricultura[10]. A revolta foi reprimida "com decisão e energia", xa que as autoridades portuguesas eran conscientes de que o momento e as circunstancias así o esixían, ao comprobar os comentarios que se facían "nas regiões fronteiriças espanholas" de "que êstes tumultos eram o início duma convulsão social no nosso paiz".

A preocupación das autoridades do Ministerio do Interior portugués[11] coa situación bélica española, a través dos gobernadores civís, fai que se poña en marcha un máis férreo control do sistema de rexistro de estranxeiros destinando un libro exclusivamente para esa fin, baixo un modelo establecido[12], xa que "a gravidade do momento actual, que exige de tôdas las autoridades do país uma íntima colaboração, principalmente no que respeita à vigilância a exercer sobre todos os elementos estrangeiros que procuren aceitar-se em Portugal e aquí desenvolver a sua acção perturbadora". Trátase con esta acción de cambiar unha inercia que preocupaba ás autoridades e que permitía que os estranxeiros circulasen libremente polo país, sen manter un control sobre os

residentes nos concellos, para o cal as Brigadas Móviles da PVDE foron percorrendo concello a concello, desde decembro de 1936, para asegurarse de que se ía executando este rexistro ou para orientar sobre o seu correcto cumprimento. Pero por abril de 1937 as autoridades constatan, a traves dos informes desas Brigadas, "o estado caótico en que na maioria das Administrações se encontrou êste serviço, e em muitos, os registos são feitos en folhas soltas de papel almaço, em ordem de espécie alguma. Uma perfeita confusão, e o que é mais grave, uma ausencia completa de fiscalização". Esa preocupación responde á coxuntura internacional e interna, "em que se torna necessário conjugar todos os esforços para evitar o alastramento do mal que, infelismente, conturba os nossos vizinhos e nos é dado presenciar bem de parte". A composición dese libro, que en última instancia quedaba baixo a responsabilidade dos regedores das freguesías, buscaba, pois, realizar unha vixilancia efectiva sobre tódolos estranxeiros, residentes ou de paso en cada concello, co control detallado das autorizacións de residencia concedidas[13].

Sen embargo, malia as dificultades que o avance da guerra civil en España supoñía para a entrada de refuxiados políticos en Portugal, en ocasións esa norma ten que saltarse por razóns de máis peso. Así, o 24 de agosto de 1936, un mes despois de iniciada a guerra –aínda que tamén ocurrirá en anos posteriores–, un oficio do administrador do concello de Arcos de Valdevez solicita ó gobernador de Viana de Castelo que deixen entrar polos postos fronteirizos de Lindoso e Monção ás mulleres que van á romería de Nosa Senhora da Peneda que se celebra o 8 de setembro, porque tenden a deixar esmolas que permiten manter o asilo de inválidos de Nosa Senhora da Peneda[14].

En realidade, xa antes de iniciada a guerra civil española, complicárase o paso polos postos fronteirizos, facendo que os administradores dos concellos se dirixiran ó Ministro do Interior na procura de solucións axeitadas á situación, xa que resultaba necesario aquel tránsito continuo entre galegos e portugueses que posuían propiedades indistintamente en ámbolos dous países, e que precisaban proceder ó arranxo das mesmas ou apacentar o gando en calquera dos dous territorios. Así mesmo, ó igual que moitos portugueses traballaban os campos españois como xornaleiros durante gran parte do ano, o que lles permitía mellorar as súas economías, moitos españois acudían ás feiras portuguesas co que supoñía de vantaxe para o comercio portugués. Ademais, as peixeiras portuguesas acudían ás lonxas galegas a comprar o peixe, que constituía un dos alimentos básicos das mesas dos fogares destes territorios fronteirizos. As dificultades para pasar a fronteira

colocaba a toda esta xente en circunstancias lamentables, xa que non podían continuar realizando a súa actividade profesional e, por tanto, non podían manter os seus habituais modos de vida. Tanto é así, que o *administrador do concelho* de Melgaço expón ó Ministro do Interior que resulta "de extrema necessidade, manter-se o intercambio entre os povos raianos", polo que parece natural que lle sexa permitida "a passagem de fronteira a todas as pessoas que, sendo conhecidas, se verifique não advir dessa permissão qualquer inconveniente"[15]. Sen embargo, finalizada a guerra civil española, o gobernador civil de Viana do Castelo aínda amosa a súa preocupación ante a presencia de vendedores ambulantes españois, polo que regulará a concesión de licencias que atenúe a súa concorrencia[16].

Se ben en boa parte da fronteira galego-portuguesa tíñanse establecido postos de vixilancia internacional da PVDE, tratando de evitar que os grupos de oposición ó Goberno de Salazar tiveran puntos de apoio, este corpo de seguridade tivo que loitar cunha evidente escaseza de medios humanos, á que sumaban frecuentes carencias loxísticas, técnicas e operativas. A estes problemas engadíanse deficiencias nos métodos de traballo, que non se basaban moitas veces en investigacións sistematicamente conducidas, senón máis ben na "intuición" de cada xefe de posto. Así, no referido á entrada ós estranxeiros no país, as sospeitas basadas en impresións persoais podían motivar tanto a retirada do pasaporte como o acceso o seu lugar de destino. Nos postos fronteirizos, as listas que se realizaban sobre persoas ou automóbiles posuían un carácter penal e nunca político, centradas en estranxeiros expulsados, pero en ningún caso controlaban aqueles que, esgrimindo ou aparentando unha boa posición social –turistas, comerciantes, industriais, homes de negocios ou outros profesionais–, podían sortear "legalmente" o control da policía de fronteira. Sen embargo, a guerra civil española provocou a mellora do Servicio de Fiscalización e Fronteiras, conseguindo evitar a infiltración dun gran número de estranxeiros que buscaban refuxio político en Portugal.

De feito, a PVDE, a través do Servicio de Catastro de Estranxeiros, recibirá a facultade de emitir pasaportes e visados. A súa sección Internacional fiscalizará as entradas e saídas nas fronteiras, e controlará os movimentos e as actividades dos estranxeiros, tanto en tránsito como autorizados a residir en territorio portugués, especialmente a partir da guerra civil española, procurando conseguir datos sobre o paradoiro e as ocupacións dos estranxeiros residentes, cun obxectivo claramente político.

A rede rexional e local da PVDE era débil e incapaz de proporcionar un control amplo e permanente en todo o territorio nacional.

En 1933, no norte, na área de comunicación con Galicia, os postos eran numerosos e próximos entre sí –frente a outras áreas máis extensas–, asegurando unha boa cobertura[17], o que se relacionaría, polo menos en parte, coa preocupación de evitar que os *revirallistas portugueses* tiveran naquela rexión española un punto de apoio para os seus movimentos. No período entre 1936 e 1939 a rede policial aumentou, pero, en xeral, a rede rexional e local era diminuta e manifestamente insuficiente para una vixilancia continua en todo o país, así como o número de axentes efectivos era igualmente limitado. De feito, había núcleos cun só axente, caso do subpostos de Peso, ou doutros postos como Monção. O posto de Valença, un dos máis importantes, estaba garnecido con catro axentes. Pero as constantes alusións á falta de persoal e as permanentes recomendacións ós axentes para que esperen no anterior posto á chegada do seu sustituto permiten supoñer que o número medio de axentes destacados para cada posto foi sempre bastante baixo, non excedendo en ningún caso de tres o catro axentes.

Ás carencias de persoal sumábanselles as limitacións técnicas e loxísticas: escaseaban vehículos motorizados, e as comunicacións entre os postos, e destes coa sede, eran lentas e irregulares. Moitos dos postos non contaban con algo tan indispensable como un teléfono, excepción feita de Lisboa e Porto, provocando que a área de instalación da PVDE estivera ó descuberto. Esta situación explica que resultase necesaria a intervención doutras forzas policiais, a colaboración das autoridades administrativas e do concello ou da propia Legión Portuguesa. Ademais, a policía política desenvolveu desde sempre unha rede informal amplia de informadores[18].

Esta desigual e irregular situación da PVDE converteuse nunha posibilidade de salvación que utilizaron os republicanos fuxidos e os prófugos para evitar o control na fronteira, tanto das policías portuguesas como das autoridades golpistas. Se ben foron moitas as persoas que se esconderon en territorio portugués e moitas delas foron entregadas os primeiros días pola PVDE á Policía Internacional Española, ocasionando un efecto disuasor daqueles que pretendían salvarse da represión levantada en territorio español desde os primeiros días de agosto do 36, tamén é certo que o desigual control fronteirizo permitiu as saídas clandestinas por diversos ocos, empuxados a meirande parte dos fuxidos pola desesperación, o cansancio e a barbarie.

Fuxidos sen sona

A dinámica represiva que se espallou por toda Galicia unha vez extendida a sublevación militar chegou tamén ó país veciño.

As normas das autoridades españolas enviadas aos postos da PVDE e da Alfândega recordaban que:

"a fin de evitar que las fuerzas encargadas del servicio de fronteras sean distraidas de su cometido, por individuos que simulan huidas, para entretenerlas en su persecución, protegiendo así la realización de algún hecho por otros elementos, se recordará por los Delegados de Frontera a los Jefes de los diferentes destacamentos que cuando la Frontera sea pasada por alguna persona, si emprendiese la huida se le dará la voz de "Alto", efectuando si insistiese en no obedecer tal voz, algún disparo para que sirva de aviso y si hecho al aire, continuasen la persona o personas sin detenerse, harán fuego sobre ellas. Se procurará dar publicidad a cuanto antecede, sobre todo en los pueblos fronterizos y se pondrá a ser posible en conocimiento de las Autoridades Portuguesas de la Frontera para que sirva de advertencia y llegue a conocimiento de los súbditos de la vecina nación"[19].

A garda fiscal portuguesa estableceu o control dos postos de sección fronteirizos para informar e neutralizar a "calquer fuxido da Revolución espanhola"[20]. As ordes pretendían deter os fuxidos, desarmalos, e poñelos en poder da PVDE, que se encargaría do seu confinamento. De feito, a PVDE, de acordo co Ministerio de Negocios Estrangeiros portugués, cursou circulares dirixidas ó gobernador civil de Viana do Castelo para que se sometera a un estricto control ós españois legalmente documentados antes de xullo de 1936, a través da regularización dos seus visados, e que puxera en coñecemento da policía os españois que entrasen en Portugal despois desa data e que estivesen afectados pola lei militar. Ademais, as circulares sinalaban que non se concedese residencia ós españois indocumentados declarados refuxiados políticos, informando o máis rapidamente posible da súa identidade, data e lugar de entrada en Portugal[21]. En última instancia, eran os administradores dos concellos portugueses e os regedores das freguesías os encargados do cumprimento desta normativa[22], evitando que os españois conseguiran estatuto de refuxiado e obrigándoos a unha continua situación de clandestinidade[23].

Ó ser detidos en chan portugués e carecer de documentación, os refuxiados españois eran expulsados do país e entregados á policía española que optaba por encarcelalos, eliminalos ou envialos ó frente de guerra. Xunto os indocumentados, moitos españois atravesaron a fronteira con documentación, pero a maioría fíxoo con nomes falsos[24].

Aínda que nos boletíns da PVDE se recollen as entregas de españois por parte das autoridades portuguesas, moitas entregas non se rexistraron porque se realizaron de xeito oficioso[25]. As

primeiras entregas por parte da policía portuguesa producíronse rapidamente. O 25 de xullo de 1936, o comandante do posto de Castro Laboreiro entrega, xa no posto da PVDE de San Gregorio, a cinco refuxiados españois. A policía portuguesa utilizou a táctica de conceder rápidas autorizacións de permanencia no país a algúns refuxiados coa exclusiva intención de controlar as súas relacións e conviccións políticas, para, unha vez confirmada a súa militancia antifranquista, finalmente capturalos. Sen embargo, moitos refuxiados xamais serían apresados, pois lograron embarcar nos portos portugueses camiño de América ou Europa[26], ou mesmo chegaron a instalarse en territorio portugués con carácter estable.

Irene Rodríguez García[27], coñecida como *A Pasionaria* de Ferreiros, no concello de Entrimo, presa no cárcere de Bande máis de catorce meses, lembra que a represión foi terrible, porque na súa aldea había moita xente de esquerdas. O feito de que o seu irmán José desertase e fuxira a Portugal contribuiu o seu encarceramento, por ser o familiar "máis caracterizado", segundo as disposicións establecidas polos militares golpistas. O alcalde republicano de Entrimo, Ubaldo González González, viuse na obriga de escapar á aldea portuguesa do Ribeiro, o mesmo que o seu irmán Ricardo, dependente de comercio en Bande, se ben este chegou a ser detido durante os primeiros días do alzamento. Posto en liberdade, un falanxista de Valoiro ofreceuse a levalo a Entrimo, posiblemente para acabar coa súa vida durante o camiño, aínda que aquel, avisado, eludiu a proposición. A policía portuguesa solicitou información sobre a actuación política dos dous irmáns, coñecidos por "Os Cabriteiros", ás autoridades do concello de Entrimo[28], xa que sabían que se introduciran clandestinamente en Portugal coa intención de chegar a Lisboa e saír posteriormente a Francia.

Algúns dos fuxidos do concello de Entrimo e dos concellos limítrofes foron asesinados preto da Pena de Anamán[29], un morro de pedra cargado de lendas e historia que xa utilizaran como tobeira ó principio do século XIX unha cuadrilla de bandoleiros capitaneada por Tomás das Congostras. Tras pasar a aldea montañosa de Queguas está A Chan, unha chaira por riba dos mil metros de altitude transitada daquela por pastores galegos e portugueses. Nese enclave atópase un dolmen coñecido como a "Casa da Moura". Tanto na Chan como na Casa da Moura os falanxistas mantiveron postos de control para evitar o paso de españois ás *brandas* portuguesas.

A mobilidade era fundamental para que os refuxios resultasen seguros, pero os refuxiados mantiñan lugares de referencia onde regresar se se alixeiraba a presión policial. No *lugar fixo* de Ribeiro de Cima concentráronse boa parte dos fuxidos do concello ourensán

de Entrimo. Alí foron a parar, como xa dixemos, o exalcalde Ubaldo González González e o seu irmán, Ricardo, quen fora xuíz municipal, xa que o comercio e a fonda que rexentaron procuroulles unha extensa rede de coñecidos no país veciño –moitos dos cales lles debían cartos, dado o réxime de fiado que tiñan establecido–, especialmente na capital da freguesía, Castro Laboreiro, pero tamén nas *inverneiras* (Ameijoeira, Cainheiras,), nalgúns *lugares fixos* (Ribeiro de Cima e de Baixo, Portelinha) ou nas *brandas* (Seara, Portos) veciñas. Aproveitando a migración anual dos habitantes das *brandas* e inverneiras, os fuxidos favorecéronse dos lugares que quedaban abandonados tras esa marcha. Outros preferiron como refuxio as illadas aldeas galegas do mesmo concello de Entrimo, como José González, concelleiro na última corporación republicana, que se agachou en varios lugares da aldea de Queguas.

A raia, a fronteira galego-portuguesa, terminou por desaparecer baixo da vixilancia exercida polas diversas policías. Nese territorio operaron desde o principio da guerra grupos de fuxidos e contrabandistas, axudados polos habitantes das *brandas* e *inverneiras*, que estableceron unha rede de axuda humanitaria, pero tamén económica, cos refuxiados, ós que lles recibían correspondencia, protexíannos do acoso policial ou, como tamén ocurriu, denunciábanos, colaborando así coa represión das forzas policiais.

Os refuxiados españois, conscientes de que a súa permanencia podía alongarse máis do esperable, optaron en territorio portugués por cinco formas de vida:

- A vida campesiña, misturándose coa poboación local para a que realizaban traballos agrícolas ou gandeiros
- O contrabando
- Agacharse no monte cerca dos núcleos de poboación, trasladándose continuamente e compaxinando algúns dos dous modos de vida anteriores
- Agacharse mesturados coa poboación local, sobrevivindo gracias ós cartos propios
- Participar da rede de confidentes ou informadores das diferentes policías portuguesas

No primeiro semestre de guerra civil, o número de refuxiados españois na freguesía de Castro Laboreiro, se ben de xeito non estable, acadou, según testemuñas orais, unha cifra entre catrocentas ou oitocentas persoas, cifra que debeu convertirse nunha preocupación, especialmente para os falanxistas da zona que coñecían á perfección o territorio e mantiñan vínculos de intimidade con moitas das familias dos refuxiados, preocupación que final-

mente acabarían asumindo as forzas represivas portuguesas, moi especialmente a PVDE.

Axiña comenzarían as batidas polas serras, polas brandas e polas inverneiras, na procura dos refuxiados. Os comandantes dos postos, especialmente o de Castro Laboreiro, reciben periodicamente ordes de manter unha rigorosa e persistente vixilancia. Algúns días despois amplíanse as ordes, que sinalan que se faga unha limpeza completa de tódolos estranxeiros indocumentados, malia que o número de fuxidos vai medrando ós poucos.

A PVDE sabe da presencia en Castro Laboreiro de varios refuxiados na inverneira de Cainheiras, no lugar fixo de Portelinhas, etc. Os falanxistas españois introducíronse en territorio portugués con asiduidade desde as primeiras datas da sublevación, mesmo obrigando a intervención da Comandancia Militar de Ourense que se viu na necesidade de castigar preventivamente a eses elementos incontrolados[30].

Son moitas as notificacións das policías portuguesas sobre a presencia de "refuxiados comunistas espanhois" entre a fronteira de Ameijoeira e Castro Laboreiro: o grupo formado por Manolo *O do Dente de Ouro*[31] e o expolicía da Generalitat de Cataluña Ramón Yañez Pereira *O Médico*[32], que se movían por toda a freguesía de Castro Laboreiro, xunto coa amante deste último, Rosa Alves *A Africana*, veciña de Ribeiro de Abaixo, e nai de catro contrabandistas; fuxidos perseguidos insistentemente pola policía portuguesa e considerados peligrosos como o comunista de Bande Felisindo Lopez Pazos[33] e José Alemany; outros fuxidos menos significados como José de Sousa, "O Gaiteiro", natural de Pereira (Entrimo), etc. Naquela extensa área que vai desde Alcobaça ata Ribeiro de Baixo estableceuse unha persistente vixilancia, que, sen embargo, resultaba demasiado ampla e difícil de controlar polos obstáculos naturais e a facilidade de refuxios, a meirande deles furnas ou grutas, que topaban os fuxidos na serra cando eran perseguidos.

Desde os postos de Portelinha e Castro Laboreiro tratouse de localizar e capturar ó refuxiado Pepe Trabazos, protexido por unha cidadá portuguesa residente na *branda* de Queimadelo, quen coa chegada do inverno trasládase a inverneira no val de Pereira, mentres o seu protexido mantense arriba na *branda*. A policía portuguesa sigue organizando batidas, algúns dos refuxiados preocupan máis ca outros. Ás veces son grupos de sete ou oito policías. Os primeiros días de decembro de 1936 o tenente de infantería Fernando José Lopes destina un grupo de homes ós postos da serra e a Ribeiro de Abaixo para averiguar sobre a "capitana dos refuxiados españois" daquela poboación, a devandita Rosa Alves. Nos

dous Ribeiros, de Cima e de Baixo, lugares fixos, lévase tempo notando a presión policial. A PVDE captura a Rosa Alves *A Africana* o 26 de outubro de 1937, moi popular no val de Pereira e con familia na aldea arraiana galega de Olelas, fronte do *lugar fixo* da Várzea. A comunicación secular entre os dous Ribeiros e as aldeas entrimeñas de Bouzadrago e Pereira tiñan fomentado a creación de roteiros vinculados ó contrabando, empregados polos familiares dos escapados para abastecelos de comida e roupa, evitando ser controlados polos carabineiros españois ou pola garda fiscal portuguesa.

En Lamas de Mouro a policía ten constancia tamén da presencia de refuxiados antifranquistas. Algúns deles optan por vestir elegantemente porque lles permite alixeirar certa presión das forzas represivas, aínda que prefiren ir armados por se se ven na obriga de defenderse.

Na *branda* de Seara, doutro lado da Pena de Anamán, hai varios refuxiados espanhois, entre eles Manuel Fernández González *O Curto*, acollido na casa da súa amante. Sospeitando da presión das forzas represivas, pernocta nunhas fragas próximas. Algúns habitantes destas serras son reincidentes en agachar refuxiados españois na serra, polo que se ven sometidos frecuentemente a rexistros nas súas vivendas. Nesa mesma branda está agachada unha familia enteira. Como todos, esperan documentación para internarse ó centro do país, pero resúltalles complexo porque Eudosia Lorenzo Diz, de vintecinco anos, quen antes do golpe militar era mestra en San Ginés no concello limítrofe de Lobeira, ten un fillo. Para non levantar sospeitas viste o traxe típico de castrexa. Ademais, móvese cos seus pais: Agustín Lorenzo, un home de cincuenta anos, que sofre as inclemencias dunha hernia, e Basilisa Diz, cinco anos máis nova e que ten un sinal característico na faciana. Outras testemuñas, conseguidas pola policía tras interrogar os veciños, sitúaos na *inverneira* de Entalada ou na *branda* de Rodeiro; outras din que están nos *lugares fixos* dos Ribeiro, quizais na *inverneira* de Alagoa ou nas brandas dos Portos. En realidade, ó integrarse coa poboación local acompáñanos nas súas migracións anuais, e as veces, ante a abafante presión policial e dos confidentes, saltan a algunha aldea galega, como Cabanelas, onde tamén consiguen acocho.

No labor de control da fronteira, a Garda Fiscal de Melgaço e Ponte da Barca encárganse de reforzar os postos da Peneda e Ameijoeira para evitar que os refuxiados na serra da Peneda cruzen a fronteira ou escapen para o sur. Saben que se esconden en cavernas e o aumento no número obrígalles a realizar expedicións periódicas moitas delas pola noite para empregar o factor sorpresa.

Vista a temperá interrelación entre contrabandistas e refuxiados españois[34], a policía portuguesa preocupouse da represión violenta dos primeiros para evitar que os segundos andivesen libremente polo monte e puidesen internarse en Portugal, esixindo ós comandantes dos carabineiros e os seus subordinados que disparasen contra os individuos que intentasen atravesar a fronteira[35]. Algúns refuxiados acabaron coñecendo perfectamente as rutas alternativas pola fronteira, ían armados sempre con carácter defensivo e nalgún casos cometeron actos de represalia de tipo económico que lles levou a misturarse coas redes de contrabandistas, que terminaron por percatarse do valor estratéxico dun continxente moi elevado para a importancia socio-económica que adquiriu daquela o contrabando. Esas dúas redes de tránsito pola fronteira obrigou, por tanto, a extrema a vixilancia da mesma[36].

O final da guerra

Á colaboración fronteiriza dos dous Estados, intensificada cando Salazar recoñece á España de Franco na primavera de 1938, e revelada na práctica coa frecuente incursión de grupos de falanxistas en terras portuguesas, amparados pola indiferencia das autoridades militares portuguesas[37], enfrontouse o elevado contixente de fuxidos que chegou a realizar actividades contra o réxime portugués e contra os destacamentos do bando nacional[38], e a evidente pero discreta actitude do nativo portugués que procedeu a desenvolver unha conducta na súa maioría de colaboración e complicidade militante co refuxiado, quen esperará o momento axeitado para marchar ó exilio, dentro dunha rede de obtención de documentos que permitirá ós refuxiados españois nas montañas de Castro Laboreiro obter certificacións de nacimento en Arxentina, e desta maneira poder legalizarse documentalmente en Portugal[39].

O réxime buscou outros medios para modificar a situación deses refuxiados. Un bando firmado o 6 de setembro de 1938 por Germán Gil Yuste, xeneral de división e xefe da Oitava Rexión Militar indicaba que se concedía "un plazo improrrogable de 15 días a partir de la fecha de este para cuantos individuos de los que tomaron parte más o menos activa en la revolución marxista, y se hallen todavía huidos en alguna de las zonas montañosas de la Región, puedan presentarse en la seguridad de que no recibirán daño alguno si no han cometido delito por lo que tengan que responder ante nuestros Tribunales de Justicia, que jamás se ensañan con los que han de juzgar, limitándose en su función al estricto cumplimiento de la Ley". Ademais, os familiares deses fuxidos ou calquera outra persoa que lles axudase, facilitándolles

alimentos, roupas ou novas dos movementos das forzas encargadas da súa persecución, serían severamente sancionados[40]. Esta estratexia debeu ter efecto entre as filas do continxente de refuxiados porque algúns preferiron entregarse pola presión que exerceron sobre os seus familiares[41].

Co remate da guerra as condicións para introducirse en territorio portugués endurécense. Así, para entrar en Portugal se lle solicita ós estranxeiros pasaporte (con selo da PVDE), título de residencia, billete de identidade visado anualmente ou certificación de inscripción consular para o caso dos españois.

En abril de 1940 aínda a Embaixada española en Lisboa mostra a súa preocupación sobre algúns refuxiados españois que están a cometer roubos a man armada e que, unha vez cometidos os delictos, se internan en Portugal. Nese mesmo mes refórzase tanto do lado portugués como do lado galego a presencia de tropas para vixilar e perseguir ós fuxidos españois. No concello de Entrimo establécese unha compañía enteira de infantería con pequenos destacamentos comandados por sarxentos nas pequenas poboacións da fronteira.

Aínda en setembro de 1940 vaise organizar un operativo desde o posto fiscal de Castro Laboreiro para proceder á captura dos refuxiados españois que, nos Ribeiros, se encontran armados, sabendo que é empresa moi complicada e que sería preciso unha forza de dezaséis homes[42] para reducir a un grupo de seis refuxiados españois que se encontran armados[43].

En realidade, ata o finais da década dos cuarenta a presencia de fuxidos españois nas serras ó redor de Castro Laboreiro é moi evidente, amparándose, como afirmaba o xefe dun destacamento da Garda Nacional Republicana portuguesa recrutado para acabar coa presencia de refuxiados na freguesía de Castro Laboreiro:

"Uma batida completa á serra, dada a imensidade desta, esixiría milhares de homens e, em virtude da carência de estradas e caminhos capazes e da falta de recursos, julgo-a impracticável. Enquanto aquela região, pela ausência quasi completa de vias de comunicacão, estiver, como está, isolada do resto do País, será sempre un possível refúgio, á que dá imensas facilidades a natureza montanhosa do terreno, formado por enormes montanhas, sulcado de ravinas (barrancos) que são verdadeiros precipicios, frequentemente coberto de gigantescos penedos de caprichosos recortes, e, em muitos sitios, coberto de carvalheiras, giestais de tres e catro metros de altura, urzes, e outra vegetacão selvagem. A população vive a vida mais miserável que é possivel imaginar-se; as habitações são choças imundas onde as pessoas vivem na máis repugnante promiscuidade com os animais. As culturas, de centeio e a batata, unicas que ali se fazem, não

chegam para o consumo dos habitantes, e desenvolvem-se lentamente e com dificuldade. Até há pouco tempo, os homens emigravam em grande quantidade para España e França, e, com o produto do seu trabalho nesses países, sustentavam as suas familias; mas, desde que começou a guerra de Espanha, essa emigração acabou, o que veio agravar extraordináriamente a situação daquela gente. Pelo atrazo em que a população se encontra, pode afirmar-se que fazer unma viagem a Castro Laboreiro corresponde a recuar alguns séculos no tempo. Afirma o abade da freguesía que quasi todos os seus habitantes são comunistas, porque não frequentam a igreja. O que êles são, con certeza, é miseráveis e analfabetos; mas a irrelixiosidade daquela gente já era un facto quando ainda se não falava em comunistas. O auxilio que os habitantes tenham prestado aos refugiados explica-se talvez melhor pelo facto de, dado o isolamento em que a freguesía está do resto do País e até do concelho, as súas relações normais serem feitas desde longa data com os espanhois."[44]

Agradezo as suxerencias realizadas a este traballo polo profesor e compañeiro Xosé Ramón Quintana Garrido.

Notas

[1]No concello de Arcos de Valdevez, Gavieira conta con oito *brandas* (Sto António, Aveleira, Bouça de Homens, S. Bento do Cando, Bosgalinhos, Junqueira, Gorbelas, Rouças) e Soajo con tres (Bordença, Assureira y Murço).

[2]Son *brandas* Rodeiro, Antões, Outeiro, A-do Freire, Queimadelo, Falagueiras, Portela, Formarigo, Teso, Campelo Curral de Gonçalo, Portos de Baixo, Portos de Cima, Eiras, Padrosouro e Seara.

[3]Ribeiro de Cima, Ribeiro de Abaixo, Portelinha, Vido, Várzea, Coriscadas, Covelo e Picotim.

[4]Varziela, Cainheiras, Bico, Curveira, Laceiras, Ramisqueira, João Alvo, Barreiro, Ponte do Barreiro, Podre, Assureira, Bago de Cima, Bago de Baixo, Alagoa, Dorna, Entalada, Pontes, Ameijoeira, Mareco.

[5]Soto (1983): 37.

[6]Grandío (2002): 1002.

[7]Brito Freire (1998): 177-180.

[8]*AGCVC, Serie Correspondência Confidencial Expedida do Serviço de Gabinete do Governador Civil de Viana do Castelo, Col. Copias (Oficios expedidos), 1.23.6.7.1., 1934-1937*. Oficio urgente nº 9 enviado ao Ex.Sr. Comandante da Policia da Segurança Publica, 21-2-1936.

[9]Concretamente en S. Pedro de Torre, Vila Meã, Campos, Cerdal e Arão.

[10] *AGCVC, Correspondência Confidencial Expedida do Serviço de Gabinete do Governador Civil de Viana do Castelo, Col. Copias (Oficios expedidos), 1.23. 7.4-3., 20-2-1935 a 3-11-1937.* Oficio nº 21 enviado ao Ministro do Interior, 17-4-1936.

[11] Nos primeros meses de 1938 recibíronse ordes da superioridade para extremar a vixilancia nas diferentes áreas da Sección de Melgaço por sospeitarse que ía producirse un movimento revolucionario en Lisboa, Porto, Badajoz e Galicia (*ACMM, Livro de registos da Guarda Fiscal Batalhão, nº8*).

[12] *AGCVC, 1ª Secção, Correspondência Confidencial Expedida do Serviço de Gabinete do Governador Civil de Viana do Castelo. Copia da circular enviada por oficio nº 557 a tôdos los administradores do Concelho, 23-4-1937, cota en organização.*

[13] Por exemplo, en Monçao figura un importante número de oficios coa remisión de documentos á pvde de Lisboa de españois que van residir nese concello portugués. (ACMM, *Administraçao do Concelho, Copiador de correspondencia expedida a diversas autoridades [1905-39]*). Pola contra, a Dirección da PVDE e o Goberno Civil de Viana do Castelo establecen un acordo para o transporte en ferrocarril tanto dos indixentes como dos refuxiados repatriados a España.

[14] *AGCVC, Correspondência recibida por o Governador Civil de Viana do Castelo. Cota sen organização.*

[15] *AGCVC, oficio nº 454 do Concelho de Melgaço enviado polo Governador de Viana do Castelo ao Ministro do Interior, 11-7-1936. Cota sen organização (primitivas caixas de madeira).*

[16] *AGCVC, Circular expedida polo Govenador Civil de Viana do Castelo, 14-4-1939.*

[17] Existían postos en Valença, Vila Nova de Cerveira, Monção, Caminha, Peso (subposto), Melgaço e S. Gregorio, localidades pouco alonxadas entre sí.

[18] Brito Freire, (2000): 91-114.

[19] *AGCVC, 1ª Secção, Circular expedida do Governo Civil de Viana do Castelo ós Presidentes da Comissão Administrativa das Camaras Municipais, nº 683, 19-5-1937, cota sen organización.*

[20] *ACMM, Livro de registros, Guarda Fiscal Batalhão, nº 8, Ordes ós Postos da sección da Garda Fiscal, Depósito 1, Estante 13, Prateleira 3, Número 2.* As ordes comenzan o 1-8-1936, pero, dado que as primeras follas están claramente estragadas, deberon comenzar co inicio da guerra.

[21] *AGCVC, 2ª Secção, Serie Correspondência respeitante a estrangeiros e aos anos 1929-1942, cota 1.19.4.7-5.* Circular do 30 de decembro de 1937 polo subdirector da PVDE.

[22] AGCVC, *2ª Secção, Serie Correspondência respeitante a estrangeiros e aos anos 1929-1942, cota 1.19.4.7-5.* Circular do 3 de xaneiro de 1938 polo gobernador civil de Viana do Castelo.

[23] García Mañá, 1988: 156.

[24] *Por exemplo, no* ACMM *aparecen moitos españois documentados, cos mesmo lugares de residencia: Quinta do Hospital da freguesía de Ceivães, Hotel Internacional de Mónção,*

Pensão Internacional de Monçao, etc. o que proba que había unha boa rede de enlaces en territorio portugués para aqueles españois que ían perfectamente documentados con "papeis falsos".

[25]*PVDE Ordens de serviço, IANTT.* Vid. tamén García Mañá (1988: 156) e Fernández Alves (1981: 16).

[26]García Mañá, 1988: 156.

[27]Entrevista realizada en marzo de 2002.

[28]*Arquivo do Concello de Entrimo. La Dirección General de Seguridad. División de Fronteras. Zona Norte de Portugal. Núm. 264.* (5-9-1937). Firmada polo axente encargado en Ponte Barxas, Eduardo González, solicítase, no caso de que sexa posible, fotografías dos mesmos.

[29]Fai fronteira (marco 47) entre Galicia e Portugal ó norte da aldea de Queguas, no concello ourensán de Entrimo, no mesmo corazón da serra do Laboreiro. Varias testemuñas orais manifestan que naquelas serras foron asesinados varios fuxidos, mesmo en territorio portugués, traídos posteriormente ó territorio galego, ou abandonados a súa sorte naqueles inhóspitos lugares.

[30]Grandío (2002: 1002).

[31]Posiblemente Manolo González ou Fernández, natural de Canle, na parroquia de San Ginés, carpinteiro e un chisco tatexo. Foi abatido por un garda fiscal en Castro Laboreiro.

[32]Foi morto pola policía española en Ansemil-Celanova en 1943.

[33]*AHPO. Fondo de Responsabilidades Políticas. Expedientes. Caixa 7182.*

[34]Reigosa (1993: 102).

[35]*AGCVC, 2ª Secção, Circular expedida polo Governo Civil de Viana do Castelo, nº 1008, 20-8-1938.* Cota sen organización.

[36]*ACMM, Livro de registos da Guarda Fiscal nº 8, circular dirigida aos Comandantes dos Postos Fiscais da Secçao, 1-5-1938.* Nesta circular se notifica que detectouse o paso ilegal de productos farmacéuticos.

[37]En xeral, moitos documentos demostran a presencia de maneira continuada de falanxistas e milicianos nos postos fronteirizos. AME, 1938, LEGAJO 2. *Cuerpo de Carabineros-Comandancia de Zamora-Provincia de Orense-1ª Compañía. 3ª Sección-Puesto de Entrimo. Relación del suministro de pan, efectuado por el Ayuntamiento de Entrimo a los Falangistas que prestan servicio de fronteras en ese puesto, durante el presente mes, con expresión de los nombres de los perceptores y raciones que a cada uno les ha correspondido. (31 octubre de 1938). Brigada Comandante del Puesto: Antonio Sánchez Avilés.* Ademais de falanxistas había milicianos no servicio de fronteiras do posto de Entrimo, que tamén recibían subministros do concello de Entrimo e dos veciños. Así, nun documento da 16ª Comandancia de Carabineros Provincial de Orense-1ª Compañía-3ª Sección- Puesto de Illa con data de 31 de octubre de 1938, aparece o estado demostrativo das racións de pan gañada polo persoal de milicianos e

soldados destacados neste posto, durante o mes de outubro de 1938. Noutro documento do AME. *1938/legajo 3*, do 28 de outubro de 1938, dirixido ó Alcalde de Entrimo a través do teniente xefe da 3ª sección e do comandante xefe de servicio da provincia pídese que se lle facilite a ración de pan, en especie o en metálico a tódolos falanxistas tradicionalistas afectos á Bandeira de Fronteiras. Pásase un vale diario ós concellos e se remitían ó Parque de Intendencia de A Coruña, que abonaba ós alcaldes o importe desas racións. Propónse que se entreguen xuntos os vales diarios.

[38]Grandío (2002: 1019).

[39]Grandío (2002: 1020). No AME hai unha información da Gardia Civil de Bande na que se manifesta que moitos súbditos españois teñen conseguido pasaportes de nacionalidade estranxeira e prégase que se deteña ós prófugos (27-4-1937).

[40]AME, 1938, legajo 3.

[41]*AME, Solicitud de información económica de los familiares de los pueblos que se indican, padres de soldados o reclutas prófugos o desaparecidos o en Portugal internados, se les considera desafectos al movimiento (1939).*

[42]*ACMM, Livro de registros da Guarda Fiscal Batalhão nº 8, 12-9-1940.*

[43]*ACMM, Livro de registros da Guarda Fiscal Batalhão nº 8, 16-9-1940.*

[44]*IANTT, Ministerio do Interior. Gabinete do Ministro. Liv.º 2. Sect PV. Fol V. Nº 3. Iniciado em 20-6-1938. Serviços de exploração da Serra de Peneda, com o fim de capturar emigrados espanhois.*

Bibliografía

BRITO FREIRE, JOÃO (1998): "O Partido Comunista Português e a Guerra Civil de Espanha" en Rosas, Fernando (coord.): P*ortugal e a Guerra Civil de Espanha*, Ed. Colibri, Instituto de História Contemporânea da Faculdade de Ciências Sociais e Humanas da Universidade Nova de Lisboa, pp.177-196.

COSTA CLAVELL, XAVIER (1977): *Las dos caras de Galicia bajo el franquismo*. Madrid, Editorial Cambio 16.

ESPINOSA, FRANCISCO (2003): *La columna de la muerte. El avance el ejército franquista de Sevilla a Badajoz*, Crítica, Barcelona.

FREIXANES, VÍCTOR F. (19843): *"O Fresco". Memoria dun fuxido*, Xerais, Vigo.

GARCÍA MAÑÁ, LUIS MANUEL (1988): *La frontera hispano-lusa en la provincia de Ourense*, Boletín Auriense, Anexo 11, Museo Arqueológico Provincial, Ourense.

GRANDÍO SEOANE, EMILIO (2002): "A ribeira que deixou de selo. A fronteira galego-portuguesa tras o golpe de xullo de 1936", Balboa López, X. & Pernas Oroza, H. (ed.), *Entre nós. Estudios de Arte, Xeografía e Historia en homenaxe ó profesor José Manuel Pose*

Antelo, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.

HEINE, HARTMUT (1980): *A guerrilla antifranquista en Galicia*, Xerais, Vigo.

PRADA RODRÍGUEZ, XULIO (1997): "As modalidades represivas no primeiro franquismo. Unha proposta de sistematización", *Minius, VI*, pp. 99-115.

_____ (2000): "Asociacionismo Agrario e Mobilización política na Baixa Limia (1934-1936)", *Lethes 2, Cadernos Culturais do Limia, Centro de Cultura Popular do Limia*, Xinzo da Limia, pp. 21-31.

(2002a): "A cultura da violencia no Ourense republicano", en Xavier Castro e Jesús de Juana (dir.), *XI Jornadas de Historia en Galicia, Historia da Cultura en Galicia*, pp. 79-130.

(2002b): "A Depuración da Xustiza Municipal nas Terras da Limia", *Lethes 4, Cadernos Culturais do Limia, Centro de Cultura Popular do Limia*, Xinzo da Limia, pp. 39-49.

(2002c): "Matadlos a todos, que Dios distinguirá a los suyos. Iglesia, guerra y represión (Ourense, 1936-39)", *Iglesia y religiosidad en España, historia y archivos: actas de las V Jornadas de Castilla-La Mancha sobre investigación en Archivos*, Archivo Histórico de Guadalajara, 8-11 de marzo 2001, Guadalajara, Asociación Nacional de Arqueólogos, Bibliotecarios, Archiveros y Documentalistas, Castilla-La Mancha, pp. 1907-1933.

REIGOSA, CARLOS G., "Maquis na raia galaico-portuguesa", *A Trabe de Ouro*, 16, 1993, IV, pp. 100-111.

RIBEIRO, MARIA DA CONCEIÇÃO (2000): *A Policía Política no Estado Novo 1926-1945*, Editorial Estampa, Lisboa.

SANTIDRIÁN, VÍCTOR MANUEL (2002): *Historia do PCE en Galicia (1920-1968)*, Edición do Castro, Sada-A Coruña.

SOTO, LUIS (1983): *Castelao, a UPG e outras memorias*, Xerais, Vigo.

Arquivos consultados

ACMM. Arquivo da Câmara Municipal de Melgaço, Portugal

ACMMO. Arquivo da Câmara Municipal de Mónaco, Portugal.

AGCVC. Arquivo do Governo Civil de Viana do Castelo, Portugal

AHPO. Arquivo Histórico Provincial de Ourense

AME. Arquivo Municipal de Entrimo, Ourense

AMP. Arquivo Municipal de Ponteareas, Pontevedra

IANTT. Instituto dos Arquivos Nacionais/Torre do Tombo, Lisboa, Portugal.

Siglas

ADP. Alianza Democrática de Portugal
FNTT. Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra
PCE. Partido Comunista de España
PCP. Partido Comunista Português
PIDE. Policia Internacional e de Defêsa do Estado
PVDE. Policia de Vigilancia e Defêsa do Estado
UGT. Unión General de Trabajadores